

Kroniek Milieuaansprakelijkheid

AV&S 2016/30

1. Inleiding

In deze kroniek worden de belangrijkste ontwikkelingen geschetst op het gebied van de milieuaansprakelijkheid in de afgelopen jaren (2013-2016). Met name de aansprakelijkheid voor olie en gasactiviteiten is in ontwikkeling. De aansprakelijkheid voor schade ten gevolge van dergelijke activiteiten ligt in beginsel bij de exploitant. Dit is onlangs bevestigd in Richtlijn 2013/30/EU ten aanzien van offshore olie-/gasactiviteiten maar ook in de gaswinningszaak Groningen. Deze trend is overigens in lijn met het beginsel 'de vervuiler betaalt' dat gestalte krijgt in de jurisprudentie van het Hof van Justitie als uitgangspunt voor aansprakelijkheid en kostenverhaal. Ten slotte is er gerucht makende jurisprudentie van de civiele rechter die verband houdt de mogelijkheid om op grond van art. 3:305a BW een collectieve actie in te stellen.

2. Richtlijn Milieuaansprakelijkheid

De Richtlijn Milieuaansprakelijkheid² is in Nederland geïmplementeerd in titel 17.2 Wm (Wet milieubeheer). De artikelen 17.6 - 17.18 Wm zijn van toepassing op gevallen van (dreigende) milieuschade, dat wil zeggen, kort samengevat, schade die een aanmerkelijke negatieve invloed heeft op natuur, water en bodem.³ De regeling gaat uit van de eigen verantwoordelijkheid van de exploitant wiens activiteiten (een dreigende) milieuschade veroorzaken.⁴ De exploitant dient maatregelen te treffen die dreigende milieuschade voorkomen of reeds ontstane milieuschade beperken en herstellen. Het bevoegd gezag kan ook zelf de preventieve en herstelmaatregelen treffen, maar is dan verplicht om de gemaakte kosten te verhalen op de veroorzaker van de milieuschade. Titel 17.2 Wm heeft, voor zover mij bekend, nog niet geleid tot jurisprudentie. Dit is in lijn met de conclusies uit het rapport "Implementation challenges and obstacles of the Environmental Liability Directive (ELD)" dat op 16 mei 2013 werd uitgebracht. Dit onderzoek toont aan dat er in de meeste van de zeven onderzochte landen zelden of nooit sprake is van gevallen van milieuschade die onder het aansprakelijkheidsregime van de richtlijn vallen.

Dat betekent natuurlijk niet dat er geen calamiteiten plaatsvinden: een voorbeeld in Nederland is de brand bij Chemie-Pack in Moerdijk in 2011. In die zaak was bij het blussen van de brand verontreinigd bluswater verspreid geraakt op het terrein en in de omgeving, in het oppervlaktewater, de waterbodem en de oever. Er werd door verschillende bestuursorganen gebruik gemaakt van bestuursrechtelijke handhavingsbevoegdheden waarna de kosten werden verhaald op Chemie-Pack.⁵ Van der Velde meldt dat de betrokken overheden (waterschap, provincie, rijk) en Chemie-Pack uiteindelijk een schikking hebben bereikt, waarna alle procedures zijn beëindigd. Van de totale kosten (ad € 71.000.000) werd € 4.200.000 betaald door Chemie-Pack.⁶

Van der Veen besprak in zijn oratie aan de hand van de brand bij Chemie-Pack het regime van de Omgevingswet voor de bestuursrechtelijke handhaving en de regeling voor de ongewone voorvallen.⁷ Van der Veen constateert dat er in de Omgevingswet meerdere bestuursorganen worden aangewezen die ieder zelfstandig bevoegd kunnen zijn. Enerzijds noemt hij het geruststellend dat er altijd een bevoegd gezag is maar anderzijds vreest hij dat de verschillende overheden bij een calamiteit naar elkaar zullen wijzen, vooral wanneer zij vrezen dat de kosten van de maatregelen niet of slechts beperkt vergoed zullen worden. De Omgevingswet beoogt een bundeling van het omgevingsrecht in één wet, zoals de Algemene wet bestuursrecht dat heeft gedaan voor het algemene bestuursrecht.⁸ Het huidige omgevingsrecht is verbrokkeld en verdeeld over tientallen wetten. De Omgevingswet biedt betere mogelijkheden voor integraal beleid en een vereenvoudiging van het omgevingsrecht.⁹ Opmerkt zij dat de regeling voor milieuaansprakelijkheid niet in de Omgevingswet is geïncorporeerd. Titel 17.2 Wm wordt voorsnog niet vervangen.¹⁰

Naar aanleiding van recente milieurampen, met name het ongeval in de Golf van Mexico in 2010, heeft de Europese Commissie Richtlijn 2013/30/EU vastgesteld, waarin verplichtingen zijn opgenomen op het gebied van risicobeheer en voorbereiding op noodsituaties bij de opsporing en winning van olie en gas. De richtlijn beoogt de kans op zware ongevallen met betrekking tot offshore olie- en gasactiviteiten zoveel mogelijk te verkleinen en de gevolgen ervan te beperken. De Richtlijn maakt duidelijk dat de houders van vergunningen voor offshore olie- en gasactiviteiten ook de aansprakelijke exploitanten zijn in de zin van de Richtlijn Milieuaansprakelijkheid. Offshore olie- en gasactiviteiten

1 Berthy van den Broek is universitair docent bij de Afdeling Staats- en bestuursrecht van de Universiteit Utrecht en is als onderzoeker verbonden aan het Utrecht Centre for Water, Oceans and Sustainability Law en het Utrecht Centre for Accountability and Liability Law. Citeerwijze: Mr. dr. G.M. van den Broek, 'Kroniek milieuaansprakelijkheid', AV&S 2016/30, afl. 4.

2 Richtlijn 2004/35/EG.

3 Het begrip "milieuschade" omvat schade aan beschermde soorten en natuurlijke habitats, schade aan wateren en bodemschade. Deze verschillende soorten van schade worden in art. 17.6 lid 1 Wm gedefinieerd.

4 Titel 17.2 Wm is slechts van toepassing op activiteiten die zijn vermeld in art. 17.7 Wm. In art. 17.8 worden activiteiten genoemd waarop titel 17.2 Wm niet van toepassing is.

5 ABRvS 22 januari 2014, AB 2014/144, m.nt. F.R. Vermeer; ABRvS 19 februari 2014, AB 2014/193, m.nt. C.N.J. Kortmann; ABRvS 1 oktober 2014, AB 2015/24, m.nt. van W.R. van der Velde.

6 Financieel Dagblad 10 oktober 2014, zie ook de annotatie van W.R. van der Velde bij ABRvS 1 oktober 2014, AB 2015/24.

7 G.A. van der Veen, Milieuaansprakelijkheid en zorgplichten in de Omgevingswet, TO 2014, nr. 03/04.

8 De Omgevingswet is op 22 maart 2016 door de Eerste Kamer aangenomen (Handelingen I 2015/16, 24).

9 Kamerstukken II 2013/14, 33962, 3, p. 6.

10 Kamerstukken II 2013/14, 33962, 3, p. 43.

worden bovendien onderworpen aan toezicht door de lidstaten. De richtlijn is gebaseerd op de bestaande praktijken zoals toegepast in de landen rondom de Noordzee. De maatregelen sluiten daarom in het algemeen goed aan op de Nederlandse praktijk.¹¹ De kern van het toezicht houdt in dat lidstaten van exploitanten eisen dat zij erop toezien dat alle geschikte maatregelen worden getroffen om zware ongevallen te voorkomen en, wanneer zich toch een zwaar ongeval voordoet, dat zij erop toezien dat de exploitanten alle geschikte maatregelen treffen om de gevolgen ervan voor de gezondheid van mensen en voor het milieu te beperken. De definitie van "schade aan wateren" in de Richtlijn Milieuaansprakelijkheid wordt aangevuld om ervoor te zorgen dat de aansprakelijkheid van vergunninghouders op grond van de Richtlijn Milieuaansprakelijkheid ook van toepassing is op de mariene wateren van de lidstaten als omschreven in de Kaderrichtlijn mariene strategie (richtlijn 2008/56/EG). Richtlijn 2013/30/EU had op 19 juli 2015 in het nationaal recht moeten zijn omgezet, maar een daartoe strekkend wetsvoorstel is nog in behandeling bij de Eerste Kamer.¹² In het wetsvoorstel worden de maatregelen ter voorkoming van zware ongevallen, regels voor interne rampenplannen, de reactie op noodsituaties, het opstellen van bedrijfsbeleid ter voorkoming van zware ongevallen en de regeling voor onafhankelijke verificatie van belangrijke onderdelen en processen ook voorgeschreven bij de opsporing en winning van olie en gas op land. De regering stelt zich op het standpunt dat de risico's voor olie- en gasactiviteiten op zee en op land in beginsel hetzelfde zijn.¹³ Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel zijn enkele amendementen aanvaard, waaronder een amendement inzake de omkering van de bewijslast bij mijnbouwschade, naar aanleiding waarvan de ministerraad heeft besloten om voorlichting te vragen aan de Raad van State.¹⁴ De Raad van State stelt allereerst vast, dat de amendementen waarover voorlichting werd gevraagd, niet noodzakelijk zijn voor de omzetting van de richtlijn.¹⁵ De Raad van State heeft op alle amendementen verbeteringen voorgesteld. De regering heeft naar aanleiding van de voorlichting van de Raad van State een novelle ingediend, waarbij met inachtneming van de voorlichting voorstellen worden gedaan voor aanpassing van het artikel over een wettelijk bewijsvermoeden (omkering bewijslast bij mijnbouwschade).¹⁶ Het voorstel voor de Wet bewijsvermoeden gaswinning Groningen is nog in behandeling bij de Tweede Kamer. Het wetsvoorstel houdt in dat, indien binnen het effectgebied van het Groningenveld fysieke schade aan gebouwen en werken ontstaat, die naar

haar aard schade als gevolg van bodembeweging door de gaswinning zou kunnen zijn, wordt vermoed dat die schade door gaswinning veroorzaakt is. Hiermee wordt de positie van de benadeelde in discussies over het causaal verband tussen de schade en de mijnbouwactiviteiten versterkt.¹⁷ Naar aanleiding van de voorlichting van de Raad van State zijn de andere amendementen uit wetsvoorstel 34041 geschrapt en overgeheveld naar het wetsvoorstel veiligheid en regie dat op 26 november 2015 bij de Tweede Kamer werd ingediend.¹⁸

Inmiddels is er enige jurisprudentie van het Europese Hof van Justitie inzake de toepassing van de Richtlijn Milieuaansprakelijkheid, waarin onder meer het vereiste van een causaal verband tussen de vervuiling en de activiteiten van een exploitant wordt benadrukt. Lindhout en Van den Broek analyseerden jurisprudentie van het Europese Hof van Justitie inzake het-vervuiler-betaalt-beginsel.¹⁹ Dit beginsel is geconcretiseerd in de Milieuaansprakelijkheidsrichtlijn en speelt een rol bij de uitleg daarvan.²⁰ Uit deze jurisprudentie kunnen enkele basale uitgangspunten worden afgeleid voor kostenverhaal en aansprakelijkheid in gevallen van milieuvervuiling. Zo zijn vervuilers uitsluitend verantwoordelijk voor de bestrijding van vervuiling waaraan zij hebben bijgedragen, en hoeven partijen niet te betalen voor de verwijdering van vervuiling die zij niet hebben veroorzaakt of indien zij niet hebben bijgedragen aan het risico van het ontstaan van de vervuiling.²¹ Wanneer de vervuiling afkomstig is van verschillende bronnen, dienen alle categorieën van vervuilers bij te dragen aan de bestrijding daarvan. Echter, vervuilers kunnen uitsluitend worden verplicht om bij te dragen aan de bestrijding van de vervuiling naar de mate waarin zij hebben bijgedragen aan het gezamenlijke probleem. Dat betekent dat de bijdrage die van de verschillende categorieën van vervuilers wordt verlangd, kan variëren naar de mate waarin zij worden geacht te hebben bijgedragen aan de vervuiling of het risico van het ontstaan daarvan.²² Wanneer sprake is van milieuschade ten gevolge van diffuse verontreiniging, is de Richtlijn uitsluitend van toepassing indien een causaal verband kan worden vastgesteld tussen de schade en de activiteiten van individuele exploitanten. Het Hof heeft overwogen dat lidstaten mogen bepalen dat de bevoegde instantie maatregelen kan opleggen wanneer zij vermoedt dat er een causaal verband bestaat tussen de geconstateerde verontreiniging en de activiteiten van de exploitanten. Het bevoegd gezag dient over geloofwaardige aanwijzingen te beschikken die het vermoeden kunnen onderbouwen, zoals de omstandigheid dat de desbetreffende installaties nabij de verontreiniging zijn gelegen, en de om-

11 *Kamerstukken II* 2014/15, 34041, 3 p. 3.

12 *Kamerstukken II* 2014/15, 34041, 1-2.

13 Wetsvoorstel tot Wijziging van de Mijnbouwwet, de Wet milieubeheer en de Wet op de economische delicten in verband met implementatie van richtlijn nr. 2013/30/EU van het Europees parlement en de Raad van 12 juni 2013 betreffende de veiligheid van offshore olie- en gasactiviteiten en tot wijziging van richtlijn 2004/35/EG (*PbEU* 2013, L 178); *Kamerstukken II* 2014/15, 34041, 3, p. 1.

14 Brief van de Minister van Economische Zaken van 1 mei 2015, *Kamerstukken I* 2015/16, 34041, B.

15 Bijlage bij de brief van de Minister van Economische Zaken van 16 november 2015, *Kamerstukken I* 2015/16, 34041, C, p. 3.

16 *Kamerstukken II* 2015/16, 34390, 1-2.

17 *Kamerstukken II* 2015/16, 34390, 3, p. 2-4.

18 Wetsvoorstel tot wijziging van de Mijnbouwwet (versterking veiligheidsbelang mijnbouw en regie opsporings-, winnings- en opslagvergunningen), *Kamerstukken II* 2015/16, 34348, 1-2.

19 P. E. Lindhout en G.M. van den Broek, 'The Polluter Pays Principle': Guidelines for Cost Recovery and Burden Sharing in the Case Law of the European Court of Justice, *Utrecht Law Review*, Vol. 10, Issue 2 (May) 2014.

20 Case C-378/08, *ERG and Others*, [2010] ECR I 0000.

21 Case C-293/97, *Standley*, [1999] ECR I-2603; Case C-172/08, *Pontina Ambiente*, [2010] ECR I-1175, Paras. 35-38.

22 Case C-254/08, *Futuralimmobiliare*, [2009] ECR I-0000, Para. 52.

standigheid dat er overeenstemming is tussen de gevonden verontreinigende stoffen en de bestanddelen die deze exploitant in het kader van zijn activiteiten gebruikt.²³

Wanneer geen causaal verband kan worden vastgesteld tussen de milieuschade en de activiteit van de exploitant, valt de situatie (onder bepaalde voorwaarden) onder nationaal recht. In een uitspraak van 4 maart 2015 oordeelde het Hof van Justitie dat een nationale regeling, op grond waarvan in een situatie waarin niet kan worden vastgesteld wie verantwoordelijk is voor de verontreiniging van een terrein of waarin het onmogelijk is de verantwoordelijke persoon herstelmaatregelen te laten uitvoeren, de overheid de niet voor de verontreiniging verantwoordelijke eigenaar van het terrein niet kan gelasten om preventie- en herstelmaatregelen uit te voeren maar (slechts) voorziet in de verplichting tot vergoeding van de kosten van de door de overheid uitgevoerde maatregelen tot maximaal de marktwaarde van het terrein na de uitvoering van de maatregelen, niet onverenigbaar is met de richtlijn.²⁴

3. Waardevermindering van woningen door gaswinning in Groningen

De NAM houdt zich bezig met de opsporing en winning van aardgas en aardolie in Nederland en exploiteert sinds 1963 het Groningerveld. De gaswinning veroorzaakt aardbevingen die in frequentie en zwaarte zijn toegenomen. De aardbevingen leiden in Groningen tot fysieke schade aan gebouwen. In § 2 werd reeds verwezen naar het wetsvoorstel dat een wettelijk bewijsvermoeden introduceert voor gevallen waarin sprake is van fysieke schade aan gebouwen en werken die wordt veroorzaakt door de gaswinning in het Groningerveld.²⁵ Het wetsvoorstel is nog in behandeling bij de Tweede Kamer.

Op grond van art. 6:177 BW rust op de NAM een risicoaansprakelijkheid voor schade die is ontstaan door bodembeweging tengevolge van de gaswinning. Art. 6:177 BW legt de bewijslast van de schade bij benadeelde, evenals het aantonen van een causaal verband. Het causale verband bestaat uit twee onderdelen: het verband tussen de mijnbouwactiviteiten en de bodembeweging en het verband tussen de bodembeweging en de schade. Dat de aardbevingen in Groningen het gevolg zijn van de gaswinning is onomstreden, daarvan hoeft geen bewijs meer te worden geleverd.²⁶ Over het causale verband tussen de fysieke schade aan gebouwen en de aardbevingen is meer discussie mogelijk. Voor ieder individueel geval van schade moet worden vastgesteld wat de oorzaak en de omvang van de schade is. Er zijn immers ook andere oorzaken mogelijk, zoals bijvoorbeeld het ge-

bruik van slecht bouw materiaal.²⁷ De wetgever heeft met de oprichting van de Technische Commissie bodembeweging (TCbb) een voorziening getroffen voor benadeelde burgers. Er kan bij de TCbb kosteloos advies worden gevraagd over het verband tussen die schade en de mijnbouwactiviteiten (zie art. 114 lid 2 sub c Mijnbouwwet). In de praktijk werd de TCbb echter pas ingeschakeld wanneer partijen het na een schadeafhandlingsprocedure door de NAM zelf, waarbij een door de NAM ingeschakelde taxateur een schaderapport opstelde, niet eens werden. In de literatuur is kritiek geuit op de restrictieve uitleg die door de TCbb en de door de NAM ingeschakelde schade-experts gaven aan het causaliteitsvereiste.²⁸ Vanaf 1 januari 2015 is de schadeafhandeling op meer afstand van de NAM geplaatst, bij het Centrum Veilig Wonen (CVW). Het CVW voert in plaats van de NAM de schadeafhandlingsprocedure uit. Iemand die schade heeft geleden, kan contact op nemen met het CVW, waarna door een expert een aanbod tot schadevergoeding wordt gedaan.²⁹ De regering is er veel aan gelegen om de schadeafhandlingsprocedure te verbeteren. Onderdeel daarvan is het aanstellen van een onafhankelijke Arbitrer Aardbevingsschade voor snelle, laagdrempelige en onafhankelijke geschillenbeslechting.³⁰ De afspraken over de verbetering van de schadeafhandlingsprocedure zijn beschreven in het meerjarenprogramma "Aardbevingsbestendig en Kansrijk Groningen".³¹

Bij schade door aardbevingen denkt men in eerste instantie aan zaakschade: fysieke schade aan gebouwen of andere bouwwerken, zoals scheuren in muren. Voor fysieke schade aan gebouwen hanteert de NAM een in de zogenaamde "Schaderegeling" neergelegde schadeafhandlingsprocedure. Uitvoering van de schadeafhandeling vindt thans plaats door het CVW. De aardbevingsrisico's veroorzaken echter ook vermogensschade in de vorm van waardevermindering van de onroerende zaak. De NAM heeft op 29 april 2014 de Regeling Waardedaling vastgesteld. De regeling geldt voor woningen in gemeenten in de regio, die verkocht en geleverd zijn na 25 januari 2013 en schade in de vorm van waardevermindering hebben ondervonden door aardbevingen die het gevolg zijn van gaswinning. Deze regeling is onderdeel van een pakket aan maatregelen, dat werd voorgesteld in een bestuurlijk akkoord. De maatregelen zien op vier sporen, waaronder een grootschalige preventieve versterking van woningen, gebouwen en infrastructuur, een adequate schadeafhandeling en een verbetering van de leefbaarheid en het economisch perspectief van de regio. De vergoeding van schade in de vorm van waardevermindering was de inzet van een procedure die werd aangespannen door de

23 Case C 378/08, *ERG and Others*, [2010] ECR I 0000.

24 Case C-534/13, *Fipa Group*, ECLI:EU:C:2015:140.

25 *Kamerstukken II 2015/16*, 34390, 1-2.

26 Dit wordt expliciet door de regering erkend in de Toelichting op de Wet bewijsvermoeden gaswinning Groningen, *Kamerstukken II 2015/16*, 34390, 3, p. 2-3. Zie ook ABRvS (vz.) 14 april 2015, *JOM 2015/376*, r.o. 8; P. Bluemink, 'Civielrechtelijke aansprakelijkheid voor bevingsschade in Groningen', *AV&S 2015/7*. Ook de NAM lijkt dit te erkennen, zo blijkt uit Rb. Noord-Nederland, ECLI:NL:RBNNE:2015:4185, r.o. 4.2.3.

27 P. Bluemink, 'Civielrechtelijke aansprakelijkheid voor bevingsschade in Groningen', *AV&S 2015/7*. R.D. Lubach, 'Verhaal van schade door gaswinning', *O&A 2014/2*.

28 J.M. van Dunné, 'Een koperen jubileum van de nieuwe Mijnbouwwet. Het falen van Wetgever, Toezichhouders en Commissies bij de gaswinning in Groningen', *TGMA 2014/4*; F. Oldenhuis, 'Aansprakelijkheid van de mijnbouwexploitant', *NJB 2015/1249*.

29 *Kamerstukken II 2014/15*, 34041, 25, p. 4-5.

30 *Kamerstukken I 2015/16*, 34041, C, p. 2.

31 *Kamerstukken II 2015/16*, 33529, 212; *Kamerstukken II 2015/16*, 34390, 3, p. 3.

Stichting WAG en een aantal woningbouwcorporaties. Zij vorderden op de voet van art. 3:305a BW een aantal verklaringen voor recht, die er onder andere op zien dat de schade bestaande uit waardevermindering van de onroerende zaken door aardbevingen als gevolg van de gaswinning door NAM wordt geleden vanwege de ligging in het gebied met aardbevingsrisico door gaswinning van NAM, ongeacht of er fysieke schade aan de onroerende zaken is of zal ontstaan en voorts dat de schade bestaande uit waardevermindering van de onroerende zaken in het gebied waar aardbevingen voorkomen door gaswinning van NAM volgens de leer van de abstracte schadeberekening dient te worden berekend. De Rechtbank Noord-Nederland heeft op 2 september 2015 een vonnis gewezen.³² De rechtbank oordeelt dat NAM als mijnbouwexploitant op grond van art. 6:177 BW aansprakelijk is. De rechtbank constateert in r.o. 4.3.2 dat het vaststellen van het effect van de aardbevingen door gaswinning op de waarde van woningen wordt bemoeilijkt door de aanwezigheid van andere factoren die de waarde van het onroerend goed in de betreffende regio drukken. De rechtbank noemt als voorbeeld de financiële crisis waardoor de woningmarkt in heel Nederland te maken heeft gehad met een aanzienlijke waardedaling. Bovendien is het naar het oordeel van de rechtbank een landelijke trend dat gebieden in de periferie van Nederland te maken hebben met krimp, hetgeen ook geldt voor een deel van het gebied waarin aardbevingen voorkomen. Echter, naar aanleiding van verschillende onderzoeksrapporten concludeert de rechtbank met de nodige voorzichtigheid dat er aanwijzingen zijn dat de aardbevingen een negatief effect hebben op de woningmarkt in het getroffen gebied (r.o. 4.3.4). De mogelijkheid van schade door waardevermindering als gevolg van door gaswinning veroorzaakte aardbevingen is ten aanzien van alle woningen in het getroffen gebied aannemelijk (r.o. 4.3.5) hoewel in een afzonderlijke procedure moet worden vastgesteld of in een bepaald geval inderdaad sprake is van een waardedaling (r.o. 4.3.7).

Kernvraag in het geschil is, of bij de vergoeding van waardevermindering kan worden geabstraheerd van de vraag of de woning is verkocht. Op grond van enkele arresten van de Hoge Raad concludeert de rechtbank dat de toepassing van een abstracte schadeberekening inderdaad gerechtvaardigd is, indien sprake is van een blijvende of duurzame waardevermindering. Het aardbevingsrisico (en daarmee de waardevermindering) in het gebied is naar het oordeel van de rechtbank redelijkerwijs als blijvend of duurzaam aan te merken (r.o. 4.4.15). Om die reden hoeft de begroting van de schade door waardevermindering niet te worden uitgesteld enkel en alleen omdat nog niet tot verkoop van de woning is overgegaan. De rechtbank acht het onrechtvaardig wanneer vergoeding van deze waardevermindering als gevolg van aardbevingen, die door gaswinning door NAM is veroorzaakt en aan welke gaswinning voor het Rijk, de samenleving en NAM zelf grote economische en financiële belangen zijn verbonden, pas aan de orde kan komen bij verkoop van de woning, die wellicht nooit plaatsvindt, of bij staking

van de gaswinning, hetgeen nog enkele tientallen jaren kan duren (r.o. 4.4.17). De rechtbank wijst een verklaring voor recht toe, dat NAM aansprakelijk is voor de schade bestaande uit waardevermindering van de onroerende zaken gelegen in het gebied waar aardbevingen ten gevolge van gaswinning door NAM voorkomen en dat deze schade voor vergoeding in aanmerking komt ongeacht of er al dan niet fysieke schade aan de onroerende zaken is opgetreden en ongeacht of de onroerende zaken al dan niet zijn verkocht. Naar mijn mening is deze uitspraak in die zin opmerkelijk, dat er een causaal verband wordt aangenomen tussen de gaswinning door de NAM, de aardbevingen die daarvoor plaatsvinden en de vermogensschade in de vorm van waardevermindering vanwege de ligging van de woning in het aardbevingsgebied, zonder dat er sprake is van fysieke schade aan de onroerende zaak. Dat de schade in de vorm van duurzame waardevermindering wordt vastgesteld door middel van een abstracte schadeberekening is minder opzienbarend.³³ De rechtbank verwijst naar verschillende arresten van de Hoge Raad, waaruit blijkt dat waardevermindering niet hoeft te zijn gerealiseerd door verkoop om voor vergoeding in aanmerking te komen.³⁴ Maar ook in planschadezaken, waar het de aansprakelijkheid van de overheid betreft voor de vaststelling van rechtmatige planologische besluiten, is het een vaste regel dat schade in de vorm van een duurzame waardevermindering in abstracto wordt begroot.³⁵ Het is naar mijn mening toe te juichen dat bewoners van het aardbevingsgebied die NAM aansprakelijk moeten stellen voor de schade die zij lijden in de vorm van een duurzame waardevermindering vanwege de ligging van hun woning in het aardbevingsgebied, in dit opzicht, dat wil zeggen de berekening van de waardevermindering, niet slechter af zijn dan (bijvoorbeeld) de bewoners van woningen die bij de overheid via een laagdrempelige procedure een verzoek om nadeelcompensatie kunnen indienen om een vergoeding te ontvangen voor de schade die zij lijden in verband met de ligging van hun woning binnen het invloedgebied van de Luchthaven Schiphol. Laatstgenoemde bewoners kunnen een verzoek om nadeelcompensatie indienen bij een onafhankelijke overheidsinstantie, te weten het Schadeschap luchthaven Schiphol.³⁶ Zoals de rechtbank terecht opmerkt, zijn er niet alleen voor de NAM maar ook voor het Rijk en de samenleving als geheel grote economische en financiële belangen verbonden aan de gaswinning. Het lijkt dan inderdaad onrechtvaardig om de schade die een relatief kleine groep burgers in het aardbevingsrisicogebied lijdt, niet of slechts in beperkte mate te vergoeden. Ik acht het betreurenswaardig dat een civielrechtelijke procedure

32 Rb. Noord-Nederland 2 september 2015, RVR 2015/112.

33 H.J. Bos, 'Aardbevingsproblematiek te Groningen', *JM* 2015/906.

34 Rb. Noord-Nederland 2 september 2015, *JA* 2016/25, m.nt. J.W. Silvius.

35 G.M. van den Broek, 'Forfaitaire vergoeding van waardevermindering door aantasting van woongenot', in: M.K.G. Tjepkema, W. den Ouden e.a., *Coulant Compenseren. Over overheidsaansprakelijkheid en rechtspolitiek*, Kluwer 2012.

36 Gemeenschappelijke Regeling Schadeschap luchthaven Schiphol, *Stcrt.* 1998, 223. Zie uitgebreider: G.M. van den Broek, 'Lessen uit 15 jaar Schadeschap luchthaven Schiphol', in: *Op het grensvlak. Opstellen aangeboden aan prof. mr. drs. B.P.M. van Ravels, red. T.W. Franssen e.a., Stichting Instituut voor Bouwrecht* 2014, p. 21-32.

nodig was om voor bewoners van het aardbevingsgebied in Groningen een deugdelijke schaderegeling voor de waardevermindering van woningen af te dwingen, die voor andere gebieden of grote infrastructurele projecten niet ongebruikelijk is. Atsma stelde in 2001 al voor om in verband met de gaswinning een nadeelcompensatieregeling vast te stellen, waarbij het égalitébeginsel fungeert als de grondslag voor aansprakelijkheid van de overheid.³⁷ Vanwege de invloed die de overheid uitoefent bij de besluitvorming omtrent de gaswinning, is het naar mijn mening verdedigbaar dat voor deze specifieke vorm van schade, dat wil zeggen een duurzame waardevermindering van woningen vanwege de ligging in het aardbevingsrisicogebied ongeacht de vraag of sprake is van fysieke schade of verkoop van de woning, een nadeelcompensatieregeling op grond van het égalitébeginsel wordt vastgesteld.³⁸

4. Privaatrechtelijke handhaving door milieuorganisaties

Het collectieve actierecht voor belangenorganisaties staat in het Nederlands rechtstelsel buiten kijf. Milieuorganisaties kunnen – mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan – zowel bij de bestuursrechter (via art. 1:2 lid 3 Awb) als bij de burgerlijke rechter (via art. 3:305a BW) opkomen voor de milieubelangen die zij behartigen. Bij de bestuursrechter kunnen milieuorganisaties onder bepaalde voorwaarden beroep instellen tegen appellabele besluiten van bestuursorganen die naar hun mening de door hen beschermde milieubelangen schaden. Ook kunnen zij door middel van het indienen van een verzoek om bestuursrechtelijke handhaving bij een bestuursorgaan een besluit uitlokken waartegen zij bij de bestuursrechter in beroep kunnen gaan. Wanneer deze weg naar de bestuursrechter niet openstaat, bijvoorbeeld omdat er geen sprake is van een appellabel besluit, of het bestuursorgaan niet bereid is om handhavend op te treden, biedt de weg naar de civiele rechter soelaas. Van den Broek en Enneking hebben beide wegen beschreven en concluderen dat milieuorganisaties weliswaar nog steeds veelvuldig gebruik maken van de bestuursrechtelijke rechtsgang maar dat zij in de afgelopen jaren ook steeds vaker met succes de weg naar de civiele rechter hebben weten te vinden. Eén van de verklaringen die Van den Broek en Enneking voor deze tendens geven is, dat in de afgelopen jaren de inhoudelijke normen of maatregelen in het milieurecht steeds vaker zijn opgenomen in algemeen verbindende voorschriften of beleidsprogramma's waartegen geen beroep openstaat bij de bestuursrechter. In die gevallen zullen milieuorganisaties steeds vaker genoodzaakt zijn om een vordering in te stellen bij de civiele rechter.³⁹ In de afgelo-

pen jaren hebben twee voorbeelden van collectieve acties door milieuorganisaties de aandacht getrokken: de Urgenda-zaak en de Shell Nigeria zaak.

4.1 Shell Nigeria

Op 30 januari 2013 heeft de Rechtbank Den Haag uitspraak gedaan in vijf rechtszaken over de aansprakelijkheid van Shell voor olie lekkages in Nigeria.⁴⁰ De vorderingen waren ingesteld door Nigeriaanse boeren en vissers, samen met vereniging Milieudefensie. De rechtbank heeft in één zaak de vordering tot schadevergoeding toegewezen en heeft Shell Petroleum Development Company Ltd. (hierna: SPDC), de Nigeriaanse dochteronderneming van Shell, veroordeeld tot betaling van een schadevergoeding.⁴¹ De vordering tot schadevergoeding houdt verband met olievervuiling van gronden en viswater en is beoordeeld naar Nigeriaans recht. De rechtbank ontleende haar internationale bevoegdheid aan art. 7 Rv (pluraliteit van gedaagden), omdat de moedermaatschappij (Royal Dutch Shell, hierna: RDS), kantoorhoudende te Den Haag, medegedaagde was en er tussen de vorderingen tegen de onderscheiden gedaagden een zodanige samenhang bestond dat redenen van doelmatigheid een gezamenlijke behandeling rechtvaardigden.⁴²

In het arrest van 18 december 2015 oordeelt ook het Hof Den Haag dat aan het vereiste van voldoende samenhang als bedoeld in art. 7 Rv is voldaan. De Nederlandse rechter is derhalve internationaal bevoegd tot kennisneming van de vordering tegen SPDC.⁴³ Van der Heijden merkte in 2013 op dat de Shell Nigeria zaak de eerste Nederlands foreign direct liability-zaak was voor de civiele rechter.⁴⁴ Het is de eerste zaak waarin een Nederlandse multinational zich voor een Nederlandse rechter heeft moeten verantwoorden voor praktijken in ontwikkelingslanden. In commentaren op deze zaak wordt gesteld dat deze zaak de deuren van Nederlandse gerechten zou kunnen openen voor meer soortgelijke zaken.⁴⁵ Enneking meent dat deze baanbrekende zaak 'zonder twijfel' een brede uitwerking zal hebben op de rechtsontwikkeling als het om foreign direct liability-claims gaat. Zij verwacht dat Nederlandse rechters in de toekomst vaker geconfronteerd zullen worden met claims waarin zij zich moeten uitspreken over de vraag of in Nederland gevestigde multinationals voldoende zorgvuldigheid hebben betracht jegens mens en milieu bij hun ondernemingsactiviteiten elders.⁴⁶

In het vonnis van 30 januari 2013 wees de rechtbank overigens alle vorderingen tegen de moedermaatschappij (RDS) af. In één zaak heeft de rechtbank geoordeeld dat SPDC (de dochtervennootschap) volgens het toepasselijke Nigeriaan-

37 Kamerstukken II 2001/02, 26219, 37.

38 Niet alleen Atsma pleitte in 2001 reeds voor een dergelijke regeling, ook Lubach ziet aanvullende mogelijkheden voor overheidsaansprakelijkheid op grond van het égalitébeginsel. Zie R.D. Lubach, 'Verhaal van schade door gaswinning', *O&A* 2014/2.

39 G.M. van den Broek & L.F.H. Enneking, Public Interest Litigation in the Netherlands – A Multidimensional Take on the Promotion of Environmental Interests by Private Parties Through the Courts, *Utrecht Law Review*, Vol. 10, No. 3, p. 77-90, June 2014.

40 Vonnissen over aansprakelijkheid Shell, *NJB* 2013/237.

41 Vonnissen over aansprakelijkheid Shell, *NJB* 2013/237.

42 Rb. Den Haag 30 januari 2013, *RAV* 2013/46.

43 Hof Den Haag 18 december 2015, *MenR* 2016/29, m.nt. F.C.S. Warendorf.

44 M.J.C. van der Heijden, De Shell Nigeria zaak: de eerste Nederlands foreign direct liability-zaak voor de civiele rechter. Over internationale rechtsmacht, toepasselijk recht, ontvankelijkheid, aansprakelijkheid en public interest litigation, *TvOB* 2013, 3, p. 71-85.

45 Rb. Den Haag 30 januari 2013, *RAV* 2013/46.

46 L.F.H. Enneking, 'Zorgplichten van multinationals in Nederland', *NJB* 2013/607.

se recht een zorgplicht heeft geschonden en bijzondere nalatigheid moet worden verweten. Daarom heeft de rechtbank SPDC in die zaak veroordeeld tot betaling van een schadevergoeding aan de Nigeriaanse eiser.⁴⁷ In het arrest van 18 december 2015 overweegt het hof in r.o. 2.2 echter dat niet al op voorhand is uit te sluiten dat op een moedervenootschap onder omstandigheden aansprakelijkheid kan rusten voor schade als gevolg van een doen of (na)laten van een (klein)dochtervenootschap.⁴⁸ Dit is een belangwekkende overweging, maar bedacht moet worden dat het hier gaat om tussenarresten, het hof heeft nog niet ten gronde beslist. Naar aanleiding van de Shell Nigeria zaak pleit Geelhoed voor de invoering van een Europees actierecht voor milieuorganisaties. In Nederland is het collectieve actierecht van milieuorganisaties al decennia geleden erkend, maar in het buitenland ligt dat genuanceerder. Het privaatrechtelijke handhavingsrecht is zeker geen gemeengoed. Geelhoed stelt dat de EU-milieuwetgeving ter voorkoming van verontreiniging en aantasting van biodiversiteit een lege huls dreigt te worden als er geen effectief (nationaal) handhavingssysteem beschikbaar is.⁴⁹

4.2 Urgenda

In november 2013 werd door de Nederlandse Stichting Urgenda en 886 individuele burgers een civiele procedure aangespannen tegen de Nederlandse Staat. Zij houden de Staat (mede)aansprakelijk voor het (mede)veroorzaken van een klimaatverandering die wereldwijd en gevaarlijk is.⁵⁰ De Rechtbank Den Haag heeft op 24 juni 2015 beslist dat de Staat meer moet doen om de uitstoot van broeikasgassen in Nederland te verminderen.⁵¹ De Staat moet ervoor zorgen dat de uitstoot in Nederland in 2020 ten minste 25% lager is dan in 1990. De rechtbank concludeert in r.o. 4.83 dat op de Staat een zorgplicht rust om mitigatiemaatregelen te treffen, gelet op de ernst van de gevolgen van klimaatverandering en de grote kans dat – zonder mitigerende maatregelen – gevaarlijke klimaatverandering zal intreden. De omstandigheid dat Nederland op dit moment voor een klein deel bijdraagt aan de huidige mondiale broeikasgasuitstoot, doet daaraan niet af. Met het huidige emissiereductiebeleid van ten hoogste 20% reductie in EU-verband voldoet de Staat niet aan de norm die volgens de wetenschap en het internationale klimaatbeleid noodzakelijk wordt geacht voor geïndustrialiseerde landen. De rechtbank concludeert dat de Staat tegenover Urgenda onzorgvuldig en daarmee onrechtmatig heeft gehandeld door voor het jaar 2020 uit te gaan van een reductiedoelstelling van minder dan 25% ten opzichte van het jaar 1990.⁵²

De rechtbank realiseert zich dat het bevel aan de Staat om de uitstoot van broeikasgassen verder te beperken dan volgens de huidige voornemens gebeurt in strijd kan komen

met het stelsel van machtenscheiding. De rechtbank neemt echter als uitgangspunt dat het Nederlandse recht geen volledige scheiding van de staatsmachten kent. De verdeling van bevoegdheden over de verschillende staatsmachten strekt veeleer tot het bereiken van een machtsevenwicht. Elke staatsmacht heeft haar eigen opdracht en verantwoordelijkheden en de rechter biedt rechtsbescherming en beslecht rechtsgeschillen. De rechtbank is zich ervan bewust dat de rechter zich, los van iedere politieke agenda, moet beperken tot zijn domein, te weten de toepassing van het recht. Een vordering die strekt tot een bevel aan de centrale overheid noopt de rechter tot terughoudendheid, temeer als hij de omvang en betekenis niet kan overzien (r.o. 4.96). De rechtbank concludeert uiteindelijk dat de aspecten die samenhangen met de trias politica niet in algemene zin een belemmering vormen voor het geven van het reductiebevel aan de Staat (r.o. 4.99).

Het vonnis van de rechtbank gaf aanleiding tot (een storm van) kritiek. De kritiek betreft niet alleen de vraag of de rechter binnen het stelsel van de trias politica over de schreef is gegaan door de Staat een reductiebevel te geven, maar er is ook inhoudelijke kritiek.

Zo stelt Meijer dat het Urgenda-vonnissen een goede wetenschappelijke onderbouwing ontbeert:

“De rechtbank legt een bindende norm op voor Nederland die neerkomt op een eigen normatieve, in feite politieke afweging, die losgezongen lijkt van de recente inzichten in de wetenschap en technologie, en van de regelgeving binnen de EU.”⁵³

Ook andere auteurs betwijfelen of een civiele rechter voldoende inzicht heeft in – de veronderstellingen en de beperkingen van – de natuurwetenschappelijke kennis en inzichten over klimaatrisico's en of hij voldoende inzicht heeft in de variabelen die van invloed zijn op een effectieve aanpak van klimaatrisico's.⁵⁴

Thurlings benadrukt het Europese perspectief: de vraag of de Staat in evenredigheid bijdraagt aan de emissiereducties op mondiaal niveau kan niet los worden gezien van de EU-bijdrage aan deze mitigatie. Alleen het Hof van Justitie zou naar zijn mening kunnen vaststellen of het optreden van de EU als onrechtmatig kan worden beschouwd omdat er te weinig zou worden bijgedragen aan de vereiste emissiereducties op mondiaal niveau.⁵⁵ In navolging van Thurlings vraagt Backes zich af of de rechtbank geen prejudiciële vragen had moeten stellen over de rechtmatigheid van onder andere Richtlijn 2009/29/EG.⁵⁶ Daarbij stelt Backes dat het vonnis juridisch onjuist is. Daartoe citeert hij r.o. 4.73:

53 L. Meijer, 'Urgenda-vonnissen ontbeert goede wetenschappelijke onderbouwing', *M&R* 2016/36.

54 E.R. de Jong, 'Urgenda: rechterlijke risicoregulering als alternatief voor risicoregulering door de overheid?', *NTBR* 2015/46; L. Enneking & E.R. de Jong, 'Regulering van onzekere risico's via public interest litigation?', *NJB* 2014/1136. Zie ook L. Bergkamp, 'Het Haagse klimaatvonnis. Rechterlijke onbevoegdheid en de negatie van het causaliteitsvereiste', *NJB* 2015/1676.

55 T.J. Thurlings, 'Aansprakelijkheid en klimaatverandering: de Nederlandse Staat handelt niet onrechtmatig', *AV&S* 2014/19.

56 Rb. Den Haag 24 juni 2015, *AB* 2015/336, m.nt. Backes.

47 Vonnissen over aansprakelijkheid Shell, *NJB* 2013/237.

48 Hof Den Haag 18 december 2015, *MenR* 2016/29, m.nt. F.C.S. Warendorf.

49 M. Geelhoed, Privaatrechtelijke handhaving door milieuorganisaties, *MenR* 2015/63.

50 J.M. van den Berg en R.H.J. Cox, 'Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?', *AV&S* 2014/2.

51 Rb. Den Haag, 24 juni 2015, *TGMA* 2015/6

52 Rb. Den Haag, 24 juni 2015, *TGMA*, 2, m.nt. E.H. Hulst.

“Op grond van het hier overwogene concludeert de rechtbank dat het, bij de huidige stand van de techniek en de wetenschap, ter voorkoming van gevaarlijke klimaatverandering het meest doeltreffend is om te mitigeren en dat het uit kosteneffectiviteit beter is om nu adequaat in te grijpen dan om maatregelen uit te stellen. Op de Staat rust naar het oordeel van de rechtbank dan ook een zorgplicht om zo snel en zo veel als mogelijk te mitigeren.”

Hieruit blijkt volgens Backes dat de rechtbank op een verkeerd spoor zit. Backes stelt dat op de Staat geen verplichting rust om ‘zo snel en zo veel als mogelijk’ te mitigeren en dat op de Staat ook niet de rechtsplicht rust om de ‘meest doeltreffende’ maatregelen te nemen en alles te doen wat ‘uit kosteneffectiviteit beter’ is. Backes waarschuwt dat men voorzichtig moet zijn om uit beleidsmatig wellicht wenselijke, maar juridisch niet voorgeschreven, handelingen via de norm van maatschappelijke zorgvuldigheid een rechtsplicht te scheppen.⁵⁷

Bergkamp stelt vragen bij de legitimiteit van rechterlijke interventies, en bij de competentie van de rechter en de mogelijkheden om van een juridische procedure om vragen die betrekking hebben op mogelijke onzekere gevaren voor mens en milieu in de toekomst, waarbij moeilijke wetenschappelijke kwesties aan de orde zijn, te beantwoorden. Hij vreest dat de gevolgen draconisch kunnen zijn omdat actiegroepen en burgers nu over allerlei gevaren kunnen klagen bij de rechter en eisen dat de overheid meer doet om die gevaren te bestrijden. Bovendien waarschuwt hij voor een politisering van de rechterlijke macht. Bergkamp stelt dat de rechtbank zich onbevoegd had moeten verklaren om de vordering van Urgenda tot het opleggen van een bevel aan de Staat tot het wijzigen van het klimaatbeleid te behandelen, omdat het hier een politieke kwestie betreft.⁵⁸ Ook Fikkens waarschuwt de rechter dat de grens tussen recht en politiek in het Urgenda-vonnissen wel erg vaag wordt.⁵⁹

Schutgens stelt dat de burgerlijke rechter bij toepassing van de zorgvuldigheidsnorm in algemeen belang zaken terughoudend moet zijn. Juist het onderling afwegen van verschillende algemene belangen is immers van oudsher bij uitstek het terrein van de politieke ambten, die daarvoor over een democratische legitimatie beschikken. Voorts meent hij dat de overheid in klimaatzaken als de Urgenda-zaak een ruime beleidsvrijheid heeft, die de rechtbank onvoldoende heeft gerespecteerd.⁶⁰ Enneking en De Jong roepen (onder meer naar aanleiding van de Urgenda-zaak) de rechterlijke macht op om op fundamenteel niveau na te denken over de maatschappelijke, juridische en rechtspolitieke gevolgen van rechterlijk activisme en de grenzen van zijn capaciteiten om een activistische rol in te nemen.⁶¹

Van Gestel en Loth ten slotte, nuanceerden alle kritiek met hun betoog dat het Urgenda-vonnissen juist laat zien dat de klassieke opvattingen over de scheiding der machten, rechterlijke rechtsvinding en rechterlijk activisme in de huidige meerlagige rechtsorde aan herijking toe zijn.⁶² Heringa zit naar eigen zeggen wat meer op de lijn van Van Gestel en Loth, met zijn stelling dat de Rechtbank Den Haag het belang van de wetgever en de rechtsstaat diende door een helder signaal af te geven, waardoor het in de dialoog met en de relatie tussen staatsmachten een functionele en nuttige functie heeft vervuld.⁶³ De Jong wijst er op dat de behoefte om de Urgenda-procedure te voeren juist voortkomt uit het feit dat de overheid kennelijk nalaat om de klimaatrisico's adequaat aan te pakken.⁶⁴

De kritische commentaren op het Urgenda-vonnissen kunnen aldus als volgt kort worden samengevat: het (politieke) signaal van de Rechtbank Den Haag was duidelijk, het is echter de vraag of het vonnis in hoger beroep in stand blijft.

4. Ten slotte

Van alle ontwikkelingen die in deze kroniek zijn besproken, hebben met name de zaken waarin gebruik werd gemaakt van de mogelijkheid om een collectieve actie in te stellen in de literatuur veel discussie opgeworpen.

Het is opvallend dat in menig commentaar de vraag werd opgeworpen of deze gerucht makende zaken niet de deur (te wijde) zouden openzetten voor andere, soortgelijke collectieve acties. Het is de vraag of een dergelijke uitbreiding van de aansprakelijkheid voldoende maatschappelijk draagvlak heeft.⁶⁵

Voorts werd menigmaal de vraag opgeworpen of de civielrechtelijke procedure wel de meest geschikte is voor dit soort acties. In het licht van deze vraag is de trend opmerkelijk dat in het omgevingsrecht de laagdrempelige toegang tot de bestuursrechter in de afgelopen jaren in toenemende mate werd afgesloten, omdat materiële normen steeds vaker in niet-appellabele algemeen verbindende voorschriften worden neergelegd. Consequentie is dat de burger steeds vaker is aangewezen op de civiele rechter. Uit deze kroniek blijkt dat de burger steeds vaker de weg naar de civiele rechter weet te vinden.

De vraag of de civielrechtelijke procedure wel de meest geschikte is, is met name aan de orde wanneer de overheid aansprakelijk wordt gesteld. Maar dan speelt ook de meer fundamentele vraag waar de grenzen liggen van de rechterlijke toetsing. Deze vraag raakt de fundamenten van ons staatsbestel: de verhouding tussen de wetgever, bestuur en rechter.

Het zijn drie fundamentele vragen die in de literatuur werden opgeworpen. Niet alleen de rechter, maar ook de

57 Rb. Den Haag 24 juni 2015, AB 2015/336, m.nt. Backes.

58 Lukas Bergkamp, 'Het Haagse klimaatvonnissen', *NJB* 2015/1676; L. Bergkamp, 'Onrechtmatige gevaarzetting 4.0: rechterlijke revolutie met een nieuwe theorie van onrechtmatige daad?', *TGMA* 2016 (1).

59 Saskia Fikkens, 'Urgenda, de zorgplicht en toekomstige generaties', *NJB* 2015/1677.

60 Roel Schutgens, 'Urgenda en de trias', *NJB* 2015/1675.

61 Liesbeth Enneking en Elbert de Jong, 'Regulering van onzekere risico's via public interest litigation?', *NJB* 2014/1136.

62 Rob van Gestel en Marc Loth, 'Urgenda: roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?', *NJB* 2015/1849.

63 A.W. Heringa, 'Rechter en politiek: verzaakt de politiek/wetgever of dient de rechter juist het belang van de wetgever?', *M&R* 2016/34.

64 E.R. de Jong, 'Urgenda: rechterlijke risicoregulering als alternatief voor risicoregulering door de overheid?', *NTBR* 2015/46.

65 Vgl. J. Spier, 'Gedachten over een vastgelopen stelsel', *AV&S* 2014/6.

wetgever en overheid werden opgeroepen om na te denken over de eigen rol binnen het kader van de regulering van activiteiten die nadelige gevolgen voor mens en milieu kunnen hebben. In de komende jaren zal blijken of de geruchtmakende jurisprudentie die is besproken in deze kroniek inderdaad de eerste aanzet is tot een nieuwe trend van rechtelijk activisme of rechtelijke rechtsvinding binnen het aansprakelijkheidsrecht.